

Tremtinio sąvoka ir trėmimų samprata Lietuvos sovietinės okupacijos metais: teisiniai, ideologiniai, administraciniai ir socialiniai aspektai

Straipsnio tyrimo objektas – sovietų organizuoti trėmimai. Tremties, tremtinio ir trėmimų sąvokas siekiama išanalizuoti ir dekonstruoti remiantis skirtingų mokslų – sociologijos, istorijos, teisės – įžvalgomis ir metodais. Į tremties reiškinį žvelgiama įvairiais aspektais ir remiantis įvairiais šaltiniais: sovietologijos mokslo teorijomis, sovietinės baudžiamosios teisės šaltiniais, administraciniais Lietuvos komunistų partijos dokumentais, baudžiamosiomis ir tremčių bylomis, tremtinių dienoraščiais ir atsiminimais. Pagrindinis straipsnyje keliamas klausimas – kuo tremtinio teisinis statusas ir faktinė padėtis skyrėsi nuo politinio kalinio, ar sovietinėje represijų sistemoje šias abi represuotųjų grupes skyrė griežta riba ir kur bei kokiomis aplinkybėmis tremtinio ir politinio nusikaltėlio teisinė ir faktinė padėtis buvo panaši, o šios sąvokos iš dalies sutapo apimdamos šias abi sovietinių represijų aukų grupes.

ĮVADAS

Nūdienos lietuviškojoje istorinėje savimoneje Lietuvos gyventojų trėmimai suvokiami kaip vieni žiauriausių sovietų režimo nusikaltimų. Tremties tema Lietuvos viešajame diskurse jau nuo Sąjūdžio laikų sulaukia daug dėmesio.

Dar XX a. devintojo dešimtmečio pabaigoje tuometinėje Sovietų Lietuvoje, kaip ir visoje buvusioje Rytų ir Vidurio Europos komunistinėje erdvėje, susiformavo reiškinys, kurį amerikiečių sovietologas Alexei'us Yurchakas apibūdino kaip daugelio Sovietų Sąjungos gyventojų tuo metu išgyvenamą stiprų psichologinį efektą, pasireiškiantį sąmonės lūžiu, prabudimu ar sukrečiančiu šoku. Šis kolektyviai ir asmeniškai patiriamas psichologinis reiškinys tiesiogiai siejamas su pakitusia režimo politika ir Michailo Gorbačiovo paskelbtu viešumu (rus. *glasnost*). Pertvarkos laikotarpiu visoje SSRS atsivėrusi ir išlaisvėjusi daugelį dešimtmečių cenzūruota viešoji erdvė prisipildė ilgai slopintų prisiminimų apie sovietų režimo nusikaltimus ir daugelio sovietų imperijos gyventojų patirtas asmenines ir kolektyvines traumas¹.

Lietuvoje Sąjūdžio laikais ir pirmaisiais nepriklausomybės metais taip pat buvo masiškai leidžiami tremtinių dienoraščiai ir atsiminimai². Nemažai nuveikta ir valstybiniu lygmeniu: atkūrus nepriklausomybę Lietuvos Respublikoje sukurta teisinė bazė, leidžianti buvusius tremtinius pripažinti komunistinio režimo aukomis, priimti įstatymai, užtikrinantys teisinį tremtinių statusą ir suteikiantys galimybę

bent minimaliai pagerinti jiems materialinę padėtį³.

Tremties tema ir šiandien sulaukia nemažai žiniasklaidos dėmesio. Tremtinių atminimu rūpinasi nevyriausybinės organizacijos, keliamos įvairios iniciatyvos (pavyzdžiui, vykdomas jaunimo projektas „Misija Sibiras“).

Tačiau Lietuvos istorikai tremties reiškiniui iki šiol skyrė ne itin daug dėmesio. Tremties tyrimai ir jais pagrįstas mokslinis diskursas plėtojami dviem pagrindinėmis kryptimis: 1) tremtis kaip viena iš sovietinių represijų, vienas iš sovietinio režimo nusikaltimų; 2) tremtis kaip trauma.

Pirmausia tremtis nagrinėta bendrame sovietinių represijų ir sovietų okupacijos nusikaltimų fone. Čia daug nudirbo istorikas Arvydas Anušauskas. Jis atskleidė Lietuvos gyventojų trėmimų mechanizmą, mastą ir statistiką⁴. Reikšmingas ir tremtį analizuojantis Eugenijaus Grunskio straipsnis „Lietuvos gyventojų trėmimai“⁵.

Svarbi pirmosios krypties tyrėjų veikla – su tremtimi susijusių šaltinių ir faktinės informacijos rinkimas, tikrinimas ir sisteminimas. Išskirtinė vieta čia tenka ilgamečiam Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro specialistų darbui renkant sovietinio režimo aukų vardus, pavardes ir kitas biografines žinias, renigiant ir leidžiant daugiatomį tęstinį leidinį „Lietuvos gyventojų genocidas“⁶. Šiandien tai – neabejotinai svarbiausias statistinių tremties duomenų šaltinis.

Antroji tremties tyrimų kryptis pirmiausia sietina su psichologų Danutės Gailienės⁷ ir Gražinos Gudaitės⁸ darbais. Taip pat pažymėtinas Birutės Burauskaitės⁹ sociologinis tyrimas, analizuojantis 1948 m. išstremtų vaikų mirtingumo tendencijas.

Apibendrinant galima pažymėti, kad abiejų tyrimų kryptių atstovai kelia skirtingus klausimus. Pirmieji mėgina nustatyti,

kas trėmė Lietuvos gyventojus, kiek žmonių buvo išstremta, ir įvardyti konkrečias trėmimų aukas. Antrieji klausimą formuoja kiek kitaip: kokie buvo trėmimų, kaip represijų, psichologiniai, demografiniai ir socialiniai padariniai tiek patiems tremtiniams, jų šeimoms, tiek visai sovietinei ir posovietinei Lietuvos visuomenei, arba, kaip tiksliai suformulavo viena svarbiausių šios krypties tyrėjų D. Gailienė, „ką jie mums padarė“?

Taigi pirmąją tyrimų kryptį pasirinkę specialistai atskleidė ir susistemino su tremties reiškiniu susijusią faktinę informaciją. Kruopšti dokumentų analizė šiandien leidžia kalbėti apie tremtį faktų kalba, be to, ji reikšmingai prisideda prie teisinio tremties kaip nusikaltimo įvertinimo.

Mokslininkai, pasiryžę ištirti tremtį kaip traumą, atsakė į kitą svarbų klausimą – jie išmatavo tremties įtaką posovietinės Lietuvos visuomenės raidai ir psichologinei sveikatai bei įrodė, kad tremties trauma yra perduodama iš kartos į kartą ir tebeveikia tremtinių palikuonis¹⁰.

Nors ne itin gausūs tyrimai iki šiol leido atsakyti į ne visus svarbiausius faktinius su tremties reiškiniu susijusius klausimus, pastaruoju metu kyla ir ne vien statistine ar faktografinė analize grindžiamų tyrimų poreikis. Tremties tematiką analizuojančioje istoriografijoje kylančios tendencijos rodo, kad atėjo laikas imtis trečios tyrimų krypties – nagrinėti tremtį teoriniu ir metodologiniu požiūriu. Pavyzdžiui, latvių istorikas Henrihas Strodas tyrime „Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1990 m.)“¹¹ tremtį analizuoja teoriniu postkolonializmo ir imperializmo studijų aspektu. Kitas ne tik empiriniu požiūriu grįstas, bet ir į svarbias teorines problemas besigilinas tyrimas – Dalios Balkytės straipsnis „1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“:

deportacijos iš Eišiškių rajono“. Jame analizuojamas trėmimų mechanizmas ir siekiama atsakyti į klausimą, ar asmens tautybė galėjo būti tremties priežastis ir ar lietuviai buvo tremiami kaip etninė grupė¹².

Visi paminėti darbai buvo svarbūs atliekant šią analizę, priskirtiną trečiajai tremties tyrimų kryptčiai. Pirmosios kryptties tyrėjus labiausiai domina klausimai „kas?“ ir „kaip?“, antrąją kryptį pasirinkę mokslininkai mėgina atsakyti į klausimą, kokie yra tremties padariniai, o šis straipsnis pirmiausia kelia klausimą „kodėl?“. Kas lėmė, kad dalis okupuotos Lietuvos gyventojų turėjo palikti savo namus ir žmogaus orumą žeminančiomis ar net mirtinomis sąlygomis mėginti išgyventi atšiauriuose SSRS teritorijose? Kuo šiuos žmones laikė sovietų okupacinė valdžia: priešais, pavojinga etnine grupe, o gal tiesiog pragmatiškai išnaudojama darbo jėga?

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad šis klausimas pernelyg painus, todėl atsakyti į jį tegalima abstrakčiai ir miglotai. Juk iš tiesų politinių represijų vykdytojų motyvacijos klausimas, kurį šios srities tyrimų klasikė Hannah Arendt apibūdina kaip „blogio banalumą“¹³, gali pasirodyti iš principo neatsakomas.

Ir vis dėlto ilgametė Holokausto tyrimų tradicija sufleruoja, kad politinių represijų ir kitų nusikaltimų žmogiškumui prigimties, jų vykdymo mechanizmo klausimą galima – ir net būtina – kelti. O tokių nusikaltimų vykdytojų, jų pagimdytų ar juos pagimdžiusių režimų ir idėjų analizė yra įmanoma ir svarbi ne tik moksliniu požiūriu, bet ir kaip reikšminga prevencinė priemonė, užkertanti kelią antropologinių kitų nužmoginančių kategorijų gimčiai ir įsigalėjimui šiandienos ir ateities visuomenėse.

Taigi pagrindinis šio tyrimo tikslas – nustatyti ir apibendrinti Lietuvoje vykdytų trėmimų priežastis, apibrėžti tremties ir

tremtinio sąvokas ir atsakyti į šiuos klausimus: 1) Kas sovietų valdžios struktūrų požiūriu buvo Lietuvos tremtiniai ir kokį teisinį bei socialinį statusą jie turėjo? 2) Kaip trėmimai buvo organizuojami ir kokios institucijos buvo už juos atsakingos? 3) Ką reišė būti tremtiniu pačių trėmimų aukų akimis?

Straipsnyje remiamasi Lietuvos ypatingajame archyve saugomomis tremties bylomis (f. V-5), skelbtais šaltiniais¹⁴ ir tremtinių atsiminimais. Taip pat pasitelkiami sovietinės baudžiamosios teisės šaltiniai (sovietinis Baudžiamasis kodeksas, įstatymai ir dekretai), ideologiniai-propagandiniai tekstai (pvz., Vladimiro Lenino „Pilnas raštų rinkinys“) ir sovietinė spauda.

TREMTINIAI SOVIETINĖJE IDEOLOGIJOJE

Sovietinėje ideologijoje ištremto asmens (tiksliau, ištremtų asmenų grupių) sąvoka glaudžiai siejama su visiems totalitariniams režimams (totalitarizmo terminas čia vartojamas labiau politologine prasme, neignoruojant vidinių sovietologijos debatų tarp totalitarinės, revizionistinės ir postrevizionistinės srovių dėl mokslinio metodologinio šios sąvokos pagrįstumo) būdinga visuomenės prieš kategorija bei rusiškajame komunizme įsitvirtinusi kolektyvinės kaltės samprata. Tokią pirminę hipotezę verčia kelti jau pats trėmimų organizavimo būdas: tremiami buvo ne pavieniai asmenys, o šeimos ir kitos žmonių grupės.

Specifinė sovietinės ideologijos sąvoka „liaudies priešas“ gimė marksistiniame-lenininiame bolševizme dar iki komunistams užgrobian Rusijoje valdžią, o po 1917 m. rutuliojosi kaip viena svarbiausių sovietinės ideologijos kategorijų, generuojančių revoliucinės Rusijos ir stalininės SSRS viešąjį

diskursą. Vėliau ji buvo perkelta ir į okupuotą Lietuvą.

Kolektyvinės kaltės reiškinio istorija dar sudėtingesnė. Jo ištakos siekia tradicinę socialinę Rusijos kaimo sąrangą ir jam būdingas specifines kolektyvinės atsakomybės tradicijas. Be to, kolektyvinės atsakomybės principas aptinkamas ir carinės Rusijos Ortodoksų bažnyčios teisėje.

Pasak H. Arendt, kolektyvinės atsakomybės ir kolektyvinės kaltės samprata – vienas iš individų nužmoginančios ir anoniminės masės dalimi paverčiančios totalitarinės sistemos bruožų¹⁵. Prigyti bolševikiniame teisiniame mentalitete jai padėjo minėtoji tradicinė socialinė Rusijos organizacija ir bažnytinė teisė. Rusijos provincijoje dar XIX a. buvo gaji kolektyvinės atsakomybės tradicija (rus. *krugovaja poruka*)¹⁶ – situacija, kai, vyraujant kolektyviniam darbo ir socialinio gyvenimo modeliui, manyta, kad ne tik už bendruomenės gerovę, bet ir už jai padarytą žalą (t. y. nusikaltimą) atsako ne tik konkretus individas, bet ir visa bendruomenė¹⁷. Toks požiūris aptinkamas, pavyzdžiui, rašytojo Fiodoro Dostojevskio kūryboje¹⁸.

Vakarietiškoji teisinė, kriminologinė mintis ir baudžiamojo persekiojimo sistema nuo XVIII a. judėjo kita kryptimi. Čia žingsnis po žingsnio buvo artėjama prie minties, kad nusikaltimo apibrėžimą būtina sieti su konkrečiu įstatymu, draudžiančiu tam tikrą veiką ar neveiksnumą (principas „*nėra nusikaltimo be įstatymo*“, lot. *nullum crimen sine lege*). Be to, suvokta, kad už nusikaltimą asmuo privalo atsakyti asmeniškai¹⁹. Tuo tarpu bolševikinėje Rusijoje, o vėliau SSRS, bent jau turint omenyje vadinamuosius politinius nusikaltimus, buvo plėtojamas priešingas – kolektyvinės kaltės – diskursas ir apibrėžimas.

Taigi tradiciškai stačiatikiškoje Rusijoje, kitaip nei protestantiškuose Vakaruose, dar

iki įsigalint bolševizmui nebuvo nuosekliai suvokto ir gerai įsisąmoninto asmeninės kaltės supratimo. Antra vertus, kolektyvinė atsakomybė nusikaltimo apibrėžimą atsiejo ir nuo konkretaus įstatymo – nusikaltimas traktuotas ne kaip įstatymo pažeidimas, o veikiau kaip žala bendruomenės ir jos narių gerovei. Tokia samprata pamažu įsitvirtino rusų teisinėje kultūroje ir savimonėje, o vėliau ją paveldėjo ir kurdami sovietinę valstybę įgyvendino bolševikai: iš dalies – teisės aktuose, bet ypač – baudžiamojo persekiojimo ir represavimo praktikoje, pačiame požiūryje į nusikaltimą ir teisingumą.

Taip pamažu į rusų teisinę sąmonę smelkėsi su bolševikiniu mentalitetu derantis požiūris, kad už vienokį ar kitokį bendruomenės arba ir visos visuomenės gerovės naikinimą (ar grėsmės šiai gerovei sukėlimą) yra atsakingas ne tik individas, bet ir visa grupė arba net bendruomenė.

Pasak H. Arendt, totalitarinės ideologijos ir valstybės siekia ne tik rasti ar sukonstruoti priešą, bet ir pašalinti iš politinio nusikaltimo sąvokos bet kokią teisinį ar etinį turinį, suteikdamos jai naujų, iš ideologijos kylančių reikšmių. Šios valstybės paprastai netapatina kriminalinio ir politinio nusikaltimo ir laiko juos skirtingo pavojingumo kategorijomis. Komunizme, kuris buvo konstruojamas kaip marksistinė darbininkų ir valstiečių socialinio išvadavimo iš vergijos utopija, tokia ideologija grįsta reikšme tapo „socialinė klasė“. Čia svarbu atminti, kad net ir ši socialinės klasės kategorija nebūtinai laikytina (kaip paprastai būdinga totalitarizmui) objektyviu socialinės tikrovės atspindžiu²⁰. Jau atėjusiam į valdžią sovietiniame komunizme ne visada buvo brėžiama aiški riba, skirianti, pavyzdžiui, turtinguosius ir varginguosius ūkininkus. Moksliniu požiūriu tokie apibrėžimai veikiau laikytini utopinės tikrovės dalimi nei objektyviais kriterijais

apibrėžtomis socialinėmis gairėmis. Ir vis dėlto „buožių“ bei panašios apibrėžtys Sovietų Rusijoje, SSRS, o vėliau ir okupuotoje Lietuvoje tapo svarbiausiais represijų organizavimo mechanizmo sraigteliais (ir jas pateisinančiais argumentais).

Kitos svarbios H. Arendt teorijoje apibrėžtos kategorijos, padedančios paaiškinti trėmimų priežastis, pobūdį ir logiką, yra terminai „objektyvus priešas“ ir „galimas nusikaltimas“. Tai taip pat su totalitarizmo sąvoka siejami idėjiniai konstruktai, tiesa, ne visada aiškiai įsisąmoninti net pačių totalitarinės politikos įgyvendintojų.

Individas, pagal „objektyvaus priešo“ ir „galimo nusikaltimo“ logiką identifikuojamas kaip priešas ir nusikaltėlis (totalitarizme šios sąvokos yra tapačios), įvardijamas kaip toks ne dėl savo realių ketinimų opo nuoti totalitarinei santvarkai, bet dėl to, kad priklauso tam tikrai grupei ar bendruomenei, kuri totalitarinės santvarkos ir ideologijos požiūriu yra potencialiai pavojinga. Tokia grupė, pasak H. Arendt, turi „potencialą priešintis“. Bet koks totalitarizmas valdžioje pasireiškia kaip utopija, piešianti tobulo pasaulio gaires, bet tai tobulybei pasiekti būtina imtis radikalių socialinių pertvarkų ir sukurti naujo tipo visuomenę. Kadangi totalitarizmas valdžią grindžia ne tik indoktrinacija (esamos visuomenės perauklėjimu), bet ir teroru, tokios grupės paprastai atsiduria tarp tų, kurie nesiderina su naujos utopinės visuomenės vaizdu, todėl turėtų būti vienaip ar kitaip iš jos pašalinti. Galima sakyti, kad pagal totalitarizmo logiką tokioms grupėms priklausantys asmenys yra ne užsikrėtę virusu, kurį galima išgydyti perauklėjant, bet dėl tam tikrų kriterijų (rasinių, socialinių ar kitokių) turi nepagydomą genetinį sutrikimą, perduodamą iš kartos į kartą. Todėl lieka vienintelė galimybė – koku nors būdu šias grupes pašalinti arba iškelti iš kuriamos utopijos²¹.

Kaip žinome, kartais tokia logika verčia totalitarinės valstybės valdančiuosius imtis pačių radikaliausių priemonių – fiziškai sunaikinti priešus. Chrestomatinis to pavyzdys (o kartu ir neišmatuojama žmonijos tragedija) – Holokaustas.

Kad pagrįstų tokią logiką, totalitarinių sąjūdžių ideologai „objektyviems priešams“ apibūdinti neretai pasitelkia genetinę ir biologinę retoriką: tokios grupės vaizduojamos kaip žmonijos evoliucijos eigoje susiformavusi bevertė ar net pavojinga biologinė rūšis, ne tik nepasiekusi „tikriems“ žmonės būtino raidos lygio, bet ir parazituojanči šiųjų sąskaita bei trukdanti evoliucionuoti į dar aukštesnę pakopą. Šitokios biologinės terminijos esama ir V. Lenino raštuose²². Toks nužmoginimas būtinas siekiant pateisinti terorą ir represijas (be kurių jokia totalitarinė sistema, pasak H. Arendt, neišgyventų) ir, kuriant naują socialinę ir ekonominę realybę, perkonstruoti visuomenę.

Okupuotoje Lietuvoje toks socialinės realybės konstravimo būdas išplito jau pirmosios sovietų okupacijos metais. Tada vykdyta plataus masto propagandos kampanija prieš šias priešų grupes: buvusius Lietuvos valstybės, kariuomenės, teisėtvarkos pareigūnus, politinius veikėjus, dvarininkus, kapitalistus ir turtinguosius ūkininkus („buožes“). Spauldoje pasirodantiuose straipsniuose vyravo biologinė, nužmoginanti retorika. Priešo grupių atstovai buvo vaizduojami kaip asmenys, kenkiantys visuomenės socialinei gerovei, kliudantys perkurti realybę pagal utopinį paveikslą. Įdomu, kad spauldoje šių grupių atstovai buvo kriminalizuojami ir įvardijami ne tik kaip lietuvių tautos išdavikai, bet ir kaip potencialūs ar net tikri nusikaltėliai²³.

Tremtiniai taip pat buvo asmenys, kuriuos sovietinė ideologija priskyrė priešų kategorijai. Antai 1941 m. birželio mėn. tremiant dar 1940-aisiais į užsienį pabėgu-

sio lietuvių advokato Juozo Katiliaus šeimą pažymėta, jog tokio likimo ji sulaukė dėl to, kad yra „socialiai pavojinga“²⁴, vadinasi, nors ir nepadariusi jokio nusikaltimo, yra genetiškai ydinga, todėl potencialiai galinti pakenkti kuriamos sovietinės valstybės ir visuomenės gerovei. Beje, terminas „socialiai pavojingas“ yra kur kas griežtesnis nei šiandien Vakarų kriminologijoje visuomenės vertybėms oponuojančiam individui apibūdinti vartojama devianto sąvoka²⁵. Jau pats žodžių junginys „socialiai pavojingas“ suponuoja mintį, kad juo apibūdinami individai ar šeimos kelia pavojų visuomenei vien savo buvimu, tad vienaip ar kitaip juos integruoti į visuomenę neįmanoma – telieka kaip nors jų atsikratyti.

Tokio skirstymo absurdiškumas aiškėja perskaičius malonės prašymą, kuriuo jau paaugusios J. Katiliaus dukterys 1952 m. kreipėsi į Josifą Staliną prašydamos panaikinti sprendimą jas ištremti: „<...> maloniai prašome atšaukti mums trėmimą, nes mes neatsimename savo tėvo Katiliaus Juozo, Jono, ir negalime atsakyti už jo poelgį – už tai, kad jis prieš dvylika metų, t. y. 1940-aisiais, išvyko į užsienį.“²⁶ Kaip matyti, kolektyvinės kaltės sąvoka, akivaizdi sovietinei administracijai ir NKVD darbuotojams, ką tik okupuotoje Lietuvos visuomenėje buvo visiškai nesuvokiama.

Taigi siekiant represuoti atskirų kategorijų priešus Lietuvoje atkartotas po 1917 m. Spalio perversmo Rusijoje ir SSRS patikrintas ir ištobulintas modelis. Taikant kolektyvinės kaltės ir kolektyvinės atsakomybės principus pirmiausia stengtasi susidoroti su vadinamaisiais buvusiais žmonėmis – asmenimis ar jų grupėmis, kurie prieš įvedant sovietinę santvarką buvo valdžioje arba ėjo kokias nors politinę galią turinčias pareigas²⁷.

Pats terminas „buvusieji žmonės“ bolševikų retorikoje imtas vartoti gana anks-

ti – dar 1921 m. vasarą – vykstant prieš eserus nukreiptiems parodomiesiems teismams. Iš biologijos mokslo pasiskolinti terminai „mikrobas“, „bakterija“, „parazitai“ to meto retorikoje buvo išties dažni kalbant apie šios kategorijos priešus²⁸. Vėliau atėjo laikas ekonominiams kenkėjams, tarp jų – buožėms.

Toks požiūris pamažu įsitvirtino ir sovietinėje baudžiamajoje teisėje. 1926 m. Sovietų Rusijos baudžiamajame kodekse buvo netgi prieš apibrėžimas – tai „asmuo, kuris imasi socialiai pavojingų veiksmų arba yra pavojingas dėl ryšių su nusikalstama aplinka ar dėl savo paties veiklos praeityje“²⁹. Čia slypėjo vienas didžiausių sovietinės teisinės savimonės paradoksų – galimybė imtis baudžiamajo persekiojimo už veikas, įvykdytas tada, kai sovietinė valstybė ir sovietinė teisė dar neegzistavo (kaip tik tuo paprastai naudotasi represuojant „buvusius žmones“).

TREMTIS: ADMINISTRACINIS GYVENTOJŲ PERKĖLIMAS AR KRIMINALINĖ BAUSMĖ?

Sovietinėje baudžiamajoje teisėje, sovietų propagandoje ir indoktrinacijoje susiformavusią prieš sampratą Lietuvoje imta aktyviai taikyti jau per pirmąją sovietų okupaciją (1940–1941 m.). Sunaikinti iki tol egzistavusią teisės sistemą buvo vienas pirmųjų sovietų valdžios uždavinių okupuotoje Lietuvoje³⁰. To meto propagandinėje literatūroje tvirtinama, kad atėjo metas kovai su liaudies priešais panaudoti teismus ir teisę³¹.

Tokios tendencijos reiškėsi buvusių valdžios atstovų areštais, pavyzdžiui, buvusio ministro pirmininko Antano Merkio suėmimu 1940 m. birželio 17 d. Šiuo atveju įdomu (ir tipiška), kad A. Merkys jam skirtą 25 metų laisvės atėmimo bausmę

atliko sovietinėje kalinimo sistemoje (Gulage), o jo šeima buvo ištremta³². Tokia elgsena – politinių „nusikaltėlių“ giminaičių ir artimųjų trėmimas – dėsningai atsikartojo antrosios sovietų okupacijos metu vykstant ginkluotajam pasipriešinimui.

Vis dėlto kalbant apie tremtį sovietinėje teisėje ir sovietinėje baudžiamojo persekiojimo sistemoje esama neaiškumo. Istoriografijoje pabrėžiama, kad teisinis tremčių reguliavimas Sovietų Sąjungoje buvo ne baudžiamosios, bet administracinės teisės sritis. Pasak jau minėto H. Strodo, Baltijos šalių gyventojus Sovietų Sąjunga trėmė „iš esmės be teismo ir tardymo“³³. Vadinasi, baudžiamasis tremtinių persekiojimas nebuvo vykdomas. Trėmimų kaip sovietinės administracinės teisės objekto apibrėžimas, ko gero, galėjo suformuoti ir istoriografijoje pastaruoju metu pasitaikantį teorinį požiūrį, laikantį SSRS vykdytus trėmimus tipiniais masiniais prievartiniais gyventojų perkėlimais, kokių buvo gausu karų kėčiame XX a. Europoje³⁴. Taigi dera dar kartą paanalizuoti trėmimus iš sovietinės teisės ir sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos perspektyvos.

Pirmiausia svarbu pažymėti, kad sovietiniuose įstatymuose tremtis figūravo. Kaip viena iš bausmės rūšių ji netgi buvo įrašyta į sovietinį Baudžiamąjį kodeksą. Tai buvo viena iš vadinamųjų „socialinės gynos priemonių“ – sovietinis bausmės termino sinonimas. 1941 m. Lietuvos SSR išleisto ir nuo to laiko (taip pat ir antrosios sovietų okupacijos metais) jos teritorijoje galiojusio Sovietų Rusijos baudžiamojo kodekso 20 straipsnio g dalyje šalia kitų bausmės rūšių minima ir tokia: „<...> pašalinimas iš RTFSR ar atskiros vietovės ribų su privalomu apgyvendinimu kitose vietovėse ar be šiojo arba su uždraudimu gyventi atskirose vietovėse ar be šiojo“³⁵. Taigi sovietiniame Baudžiamajame kodekse tremtis figūravo

ne tik kaip gyventojų perkėlimas, bet ir kaip tam tikra bausmės rūšis.

Iš karto po okupacijos Lietuvoje buvo pradėta diegti sovietinė jurisdikcija. Lietuvos baudžiamojo persekiojimo sistema buvo sujungta su SSRS sistema, pradėjo galioti sovietiniai įstatymai³⁶. 1940 m. gruodžio 1 d. Lietuvoje įsigaliojo Sovietų Rusijos baudžiamasis kodeksas³⁷. Tad bent jau formaliai trėmimai teisėje buvo suvokiami ne tik kaip administracinis gyventojų perkėlimas, bet ir kaip kriminalinės bausmės rūšis.

Pagal sovietinę baudžiamąją teisę tremties bausmė, apibūdinama kaip „pašalinimas iš tam tikros vietovės su privalomuoju apgyvendinimu kitose vietovėse“, galėjo būti „teismo taikoma“ už nusikaltimus, numatytus 58, 59, 61, 73, 74, 104, 107, 116–118, 129, 136, 140, 142, 153, 155, 162, 164–167, 169, 173 ir 175 Baudžiamojo kodekso straipsniuose. Tai buvo labai įvairios veikos – nuo pačių sunkiausių „kontrevoliucinių“ nusikaltimų (58 str.) iki narkotikų gaminimo ir laikymo turint tikslą parduoti (104 str.)³⁸.

Kita vertus, sovietiniame Baudžiamajame kodekse buvo paragrafų, kurie įstatymiškai įtvirtino minėtus kolektyvinės kaltės ir „buvusių žmonių“ persekiojimo principus. Štai 58 straipsnio, dažniausiai taikyto politinėse bylose, 1c paragrafas įteisino kolektyvinę atsakomybę už nusikaltimą. Jis teigė, kad, „pabėgus ar perskridus į užsienį kariui, pilnamečiam jo šeimos nariai, jei jie kuo nors yra padėję rengiamai ar įvykdytai išdavystei arba nors žinojo apie ją, bet nepranešė valdžiai, baudžiami laisvės atėmimu nuo penkerių iki dešimties metų su turto konfiskavimu“. Tuo tarpu „kitiems pilnamečiams išdaviko šeimos nariams, kartu su juo gyvenusiems ar nusikaltimo metu jo išlaikomiems, yra atimtinos rinkiminės teisės ir jie nutremiami penkeriems metams į tolimesius Sibiro rajonus“³⁹.

Teisinis „buvusių žmonių“ persekiojimas, pavyzdžiui, buvo įteisintas panaikinant arba apribojant senaties principo taikymą už kontrrevoliucinius nusikaltimus. Baudžiamojo kodekso 14 straipsnis numatė, kad, „[p]atraukus baudžiamojon atsakomybėn už kontrrevoliucinius nusikaltimus, senatis taikyti kiekvienu atskiru atveju pavedama teismo nuožiūrai“. Be to, čia pat buvo teigiama, kad „asmenims, patrauktiems baudžiamojon atsakomybėn už tuos aktyvius veiksmus ir tą aktyvią kovą prieš darbininkų klasę ir revoliucinį sąjūdį, kuriais jie pasireiškė eidami atsakingą ar slaptą pareigybę prie carinės santvarkos arba pas kontrrevoliucines vyriausybes pilietinio karo metu, senaties taikymas ir sušaudymo pakeitimo klausimas pavedamas teismo nuožiūrai“⁴⁰. Taip pat dera atminti, kad abu šie principai sėkmingai gyvavo sovietinėje teisinėje praktikoje.

Vadinasi, Lietuvos SSR egzistavo įstatymų prielaidos vykdyti gyventojų trėmimus baudžiamosios teisės priemonėmis. Ir vis dėlto masiniai trėmimai Lietuvoje organizuoti be teismo, taikant administracines, o ne baudžiamojo persekiojimo priemones ir metodus. Pavyzdžiui, administracinės priemonės taikytos tremiant partizanų šeimų narius – čia, be abejo, remtasi kolektyvinės atsakomybės logika, akcentuojant kolektyvinę kaltę.

Šios represijos organizuotos remiantis konkrečiais politiniais sprendimais, pavyzdžiui, nutarimu Nr. 417-160vs „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai tremčiai 12 tūkšt. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“⁴¹. Tokie nutarimai reiškė, kad būti partizano giminaičiu sovietų okupuotoje Lietuvoje buvo pakankamas (nors ir ne vienintelis) pretekstas būti įrašytam į tremiamųjų sąrašus.

Lietuvos SSR taikyta kolektyvinės atsakomybės logika atsiskleidžia ir kituose šaltiniuose bei dokumentuose. Pavyzdžiui, 1948 m. MGB pareigūnų raporte Lietuvos komunistų partijos pirmajam sekretoriui Antanui Sniečkui pranešama, kad užduotis išsiųsti iš Lietuvos „banditų“ ir „jų rėmėjų buožių“ šeimas buvo sėkmingai įgyvendinta⁴².

Kodėl, net ir esant reikiamiems įstatymams, žmonės iš Lietuvos SSR buvo tremiami pasitelkiant administracines priemones, galima mėginti aiškinti keliomis priežastimis. Pirmiausia, tokią taktiką galėjo lemti praktiniai motyvai: panašiai kaip kolektyvizacijos metais SSRS, Lietuvoje socialinę pertvarką siekta įgyvendinti kuo skubiau, o rengti kiekvieno asmens teismo procesą paprasčiausiai buvo neekonomiška tiek laiko, tiek žmogiškųjų išteklių, tiek pinigine prasme.

Čia verta prisiminti SSRS ir Sovietų Rusijos baudžiamojo persekiojimo sistemos raidą. Okupuotoje Lietuvoje atsikartojo po nepo epochos SSRS baudžiamajame persekiojime galutinai įsitvirtinusi skirtis tarp įprastinių teismų (jie daugiausia tyrė nepolitines arba itin svarbias politines bylas) ir vadinamųjų neteisminių (angl. *extra-judicial*) institucijų⁴³. Chrestomatinis pavyzdys – garsiosios NKVD *troikos*⁴⁴. Jos turėjo teisę į greitą ir supaprastintą baudžiamąją verdiktą pagal 58 straipsnį⁴⁵. Kaip tik tokios neteisminės institucijos, kurių pirmtakė – garsioji ČK (rus. *Črevzyčainaja komissija*), ir buvo suformuotos vadinamiesiems liaudies priešams (kokie ir buvo tremtiniai) eliminuoti⁴⁶. Šios neteisminės (arba užteisinės) institucijos viešpatavo SSRS kolektyvizacijos metais⁴⁷.

NKVD buvo institucija, kuri 1941 m. Lietuvos SSR organizavo trėmimus⁴⁸. Taigi bent jau instituciškai ikikarinėje SSRS vyravęs modelis buvo atkartotas Lietuvos SSR.

Ir vis dėlto tremtiniai čia tebuvo kategorija, neišgirdusi net ir sufalsifikuoto teisinio baudžiamojo verdikto.

Be minėtų motyvų, tokią padėtį okupuotoje Lietuvoje galėjo lemti ir pati sovietinės teisinės sistemos raida. XX a. ketvirtąjo dešimtmečio viduryje SSRS buvo įvykdyta vadinamoji teisės restauravimo reforma. Ji pirmiausia sietina su sovietinio teisininko Andrejaus Vyšinskio vardu. 1935 m. tapęs SSRS generaliniu prokuroru, jis ne tik organizavo ir sovietinės teisės klišėmis pagrįstą Didįjį terorą⁴⁹, bet ir atmetė ankstesnę Sovietų Sąjungos polinkį į teisinį nihilizmą, reikalaujamas daugiau teisėtumo ir legalumo, teismų darbo reguliarumo, stabilumo ir griežtai laikytis baudžiamojo persekiojimo procedūros⁵⁰. Natūralu, kad esant tokiai atmosferai sovietinėje baudžiamojo persekiojimo sistemoje pamažu nyko *troikų* ir supaprastintų teismo procesų reikšmė. Tai atsispindėjo ir teismų darbe: 1933–1952 m. įprastinių teismų priimtų nuosprendžių skaičius jau viršijo supaprastinto baudžiamojo proceso (NKVD *troikų*) nuosprendžių skaičių. Išimtis čia buvo 1937–1938 m. laikotarpis – Didžiojo teroro metai⁵¹.

Pirmą kartą okupuota ir prie sovietinės baudžiamojo persekiojimo sistemos 1940 m. prijungta Lietuva atsidūrė būtent tokioje teisinėje aplinkoje. Norint visoje SSRS pereiti prie kuo didesnės įprastinių teismų įtakos ir net „prieš“ baudžiamąjį persekiojimą organizuoti remiantis nesupaprastinta teismine procedūra, okupuotose teritorijose, ko gero, juo labiau buvo siekiama imituoti sovietų valdžios teisėtumą ir legalumą kuriant teisėtumo išpūdį tiek užsienio stebėtojams, tiek vietinei okupuotų šalių visuomenei. Ne veltui čia buvo imituojami rinkimai, turintys pagrįsti savanorišką įstojimą į SSRS, – Sovietų Sąjunga apsimitė besielgianti kaip teisinė valstybė. Kurti net sovietinių teisininkų kritikuo-

jamas *troikas* tokiu atveju jau būtų buvęs nonsensas ir anachronizmas.

Tikėtina, kad kaip tik dėl šių priežasčių (o greičiausiai ir siekiant įvykdyti trėmimus kuo tyliau ir slapčiau bei baiminant galimo okupuotos šalies visuomenės pasipriešinimo) Lietuvos SSR buvo priimtas sprendimas daugelį tremtinių asmenų bent jau teoriškai priskirti ne prie politinių kalinių, o prie perkeliama gyventojų ir jiems neorganizuoti atskirų teismo procesų (kaip žinome, surengti tik dalies 1941 m. birželio mėn. suimtų politinių kalinių teismai).

„Teisėtumo“ retorika sovietiniame teisės diskurse dar labiau sustiprėjo po Antrojo pasaulinio karo ir pokariu, kai A. Vyšinskis ir kiti sovietų teisininkai dalyvavo Niurnbergo procese. Tuo laikotarpiu atsirado dar daugiau motyvų sovietinę baudžiamojo persekiojimo sistemą vaizduoti kuo teisėtesnę ir teisingesnę – istoriografijoje netgi teigiama, esą baudžiamojo persekiojimo procesas ir teisė priartėjo prie „vakarietišku“ standartų⁵². Ir nieko keista: Vakarų sąjungininkų akyse SSRS privalėjo atrodyti esanti teisinė valstybė, kad taip pabrėžtų savo skirtį nuo neteisinės ir masinių žmonių naikinimą vykdžiusios nacių Vokietijos.

Tokiame kontekste nebeliko vietos tarpiniams ar pusiau teisiniams sprendimams: represijos turėjo būti vykdomos arba kuo grakščiau inscenizuojant objektyvius baudžiamojo persekiojimo procesus ir nešališkus teismus, arba nekaltų, tik ideologijos požiūriu pavojingų asmenų grupių politinį represavimą dangstant „darbo jėgos perkėlimo“ skraiste. Tiesa, prasidėjus partizanų karui trėmimus mėginta pagrįsti nauju argumentu – tremtiniai imti vadinti jau ne tik „buožėmis“ ar „socialiai pavojingais elementais“, bet ir „banditų šeimomis“.

Be abejo, minėtasis ekonominis ir praktinis represijų planavimo ir įgyvendinimo matmuo taip pat buvo svarbus: organizuo-

jant staigią trėmimo akciją, visus nuteisti buvo tiesiog neįmanoma. O praktinės partijos organizuoti trėmimus Lietuvą okupavusi SSRS jau turėjo, tad ir jų išlaidas galėjo apskaičiuoti gana objektyviai.

Reikšmingas čia buvo ir kitas jau minėtas sovietinio teisinio mentaliteto bruožas: trėmimus organizuojant kaip masines akcijas ir be teismų, buvo kur kas lengviau įgyvendinti kolektyvinės kaltės principą – tremti ištisas šeimas. Juk sovietinis Baudžiamasis kodeksas draudė asmenų, nesulaukusių dvylikos metų amžiaus, baudžiamąjį persekiojimą net ir už sunkiausius nusikaltimus⁵³, o, kaip žinome, tremiami buvo net naujagimiai.

PRAKTINIS TRĖMIMŲ ORGANIZAVIMAS, TEISINĖ IR SOCIALINĖ TREMTINIŲ PADĖTIS

Teisinė ir praktinė tremtinio ir politinio kalinio padėtis Lietuvos SSR ir SSRS nebuvo tokia pati. Tremtinys Valentinas Dėdinas puikiai užčiuopė šią skirtį, atsiminimuose nurodydamas, kad tremtiniai ir politiniai kaliniai iš okupuotos Lietuvos buvo vežami atskiruose vagonuose, be to, politinių kalinių vagonai buvo kur kas akyčiau saugomi sovietinių pareigūnų. Pasak V. Dėdino, būsimus Gulago kalinius sistema tuo metu identifiko kaip tikrus nusikaltėlius, siunčiamus į mirties stovyklas, o tremtinius jis vadina tik „įtariamaisiais“, kurių kaltė „neįrodyta“⁵⁴.

Šis aprašymas iliustruoja, kaip skirtingai sovietinė valstybė žvelgė į šias dvi „liaudies ir valstybės priešų“ grupes. Be to, tremtiniai sovietinės sistemos neteisębę išgyveno skausmingiau už Gulago kalinius. Juk, žvelgiant objektyviai, sistema jų niekada teisiškai taip ir nepripažino nusikaltėliais, kuriuos būtina išmesti iš sovietinės visuo-

menės, nesuteikiant vilties kada nors tapti visaverčiais jos nariais. Jie niekada nebuvo nuteisti ir niekada neišgirdo oficialaus, kad ir suklastoto, verdikto, aiškiai nurodančio: „Kaltas.“ Tačiau iš tiesų šie asmenys buvo laikomi visavertės sovietinės visuomenės atmatomis.

Išlikę dokumentai patvirtina, kad sovietų valdžia su tremtiniais elgėsi toli gražu ne kaip su tiesiog perkeltaisiais asmenimis, o kaip su tikrų tikriausiais nusikaltėliais ir priešais. Štai sovietinių pareigūnų 1948 m. parengtoje ataskaitoje Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui Mečislovui Gedvilui vartojamos sąvokos „areštuotasis“, „nuteistasis“, nors iš dokumento konteksto akivaizdu, kad jame kalbama apie be teismo, pagal sąrašus ištremtus žmones⁵⁵. Ne veltui tremiamųjų suėmimo procedūra vadinta areštu, o tremiant partizanų artimuosius buvo taikomi tokie su baudžiamuoju procesu siejami veiksmai kaip krata⁵⁶.

Dar svarbiau, kad tremtinių gyvenimas tremties vietose buvo organizuojamas panašiais kaip ir Gulage principais – jį administravo tos pačios institucijos kaip ir organizavusios baudžiamąjį persekiojimą, bausmės įgyvendinimą ir nuteistųjų priežiūrą. Pavyzdžiui, specialiąsias gyvenvietes, kuriose buvo apgyvendinti 1941 m. Lietuvos, Latvijos, Estijos ir Moldavijos tremtiniai, administravo NKVD, sujungtas su Gulago sistema⁵⁷.

Taigi tremtinių gyvenimo pobūdis, kasdienė rutina menkai skyrėsi nuo lagerio gyventojų, bet buvo kardinaliai priešinga nei laisvėje gyvenančių SSRS žmonių. Tremtiniai buvo be perstojo stebimi ir sekami sovietinių pareigūnų. Kaip ir Gulage, pagrindinė tremtinių kasdienės rutinos dalis buvo priverstinis darbas. Be to, buvo stipriai suvaržyta jų judėjimo laisvė, o pažeidusieji griežtas judėjimo taisyklės būdavo traukiami baudžiamojon atsakomybėn.

Panaikinus NKVD, tremtiniai buvo perduoti SSRS vidaus reikalų ministerijos (MVD), kuri atliko iš esmės tas pačias funkcijas, žinion. Ministerijos institucijos turėjo administruoti specialiuosius tremtinius ir kovoti su nusikaltimų prielaidomis⁵⁸.

Be abejo, oficialiai tremtiniai neturėjo nusikaltėlio ar politinio kalinio teisinio statuso. Nors tremtis kaip bausmė buvo įtraukta į Baudžiamąjį kodeksą, joks šių žmonių teismas nebuvo įvykęs ir tremtis kaip bausmė jiems nebuvo skirta teisiniu būdu. Tačiau tremties vietą palikęs tremtinys buvo persekiojamas pagal RSFSR baudžiamojo kodekso 82 straipsnį⁵⁹.

Ne vienas buvęs tremtinys atsiminimuose ar dienoraštyje yra aprašęs, kad su tremtiniais buvo elgiama kaip su tikrais nusikaltėliais ir kad ilgainiui jie patys neretai imdavo jaustis tokie esantys. Vis dėlto pačioje pradžioje ištremtiesiems buvo sunku suprasti trėmimų logiką. Kadangi nebūdavo teismo, žmonės manė, kad jiems tebegalioja nekaltumo prezumpcija ir kad jie yra ištremti paprasčiausiai dėl apmaudžios administracinės klaidos. Dėl to sovietų valdžiai, net pačiam J. Stalinui, buvo rašomi skundai ir malonės prašymai siekiant įrodyti, kad vienos ar kitos šeimos nariai yra nekalti, nepadarė jokio nusikaltimo, o buvo ištremti per klaidą. Viename tokių skundų tremtis įvardijama kaip kriminalinė bausmė, o sovietinių pareigūnų prašoma pakartotinai ištirti šeimos ištrėmimo aplinkybes bei patikrinti faktus ir įrodymus, pagrindžiančius skundą rašančio asmens šeimos narių kaltumą, o kartu – ir ištrėmimo teisėtumą⁶⁰.

Tačiau kita sovietinės visuomenės dalis, remdamasi ideologinėmis klischėmis, tremtinius tapatino su liaudies priešais. Antai tremtinei Jūratei Bičiūnaitei-Masiulienei gyvenant Sibire teko patirti, kad dauguma vietos gyventojų į jos šeimą žiūri kaip

į nusikaltėlius ir pravardžiuoja „prakeiktais buožėmis“⁶¹.

Į priešą sąvoką įėjo net maži vaikai. Pavyzdžiui, tremtinio V. Dėdino atsiminimuose aprašytas atvejis, kai per 1941 m. trėmimus, vyrui slapstantis, į ešeloną buvo atvesdinta jo nėščia žmona ir keturi vaikai⁶². Tad nors teisiškai tremtiniai nebuvo nusikaltėliai, tikroji jų padėtis mažai skyrėsi nuo kalinių.

Dėsninga, kad net po J. Stalino mirties į Lietuvą grįžę tremtiniai nebuvo integruojami į visuomenę, jautėsi paženklinti tremties. Iki pat atkuriant nepriklausomybę tremtis nulėmė šių žmonių diskriminaciją ir nevisavertę socialinę integraciją. Sovietinės tarnybos dažnai atsisakydavo grįžusių tremtinius Lietuvoje registruoti, jiems čia buvo sunku įsidarbinti⁶³, juos stebėjo KGB⁶⁴. Dėl šių sunkumų buvę tremtiniai neretai būdavo priversti grįžti atgal į tremties vietas⁶⁵, jautėsi stigmatizuojami ir atmetami net artimiausių draugų⁶⁶.

IŠVADOS

1. Lietuvoje sovietų valdžios vykdytų masinių trėmimų negalima laikyti paprastu priverstiniu asmenų (ar darbo jėgos) perkėlimu. Kai kurie žmonės buvo tremiami kaip asmenys, priklausantys grupėms, kurios neturi teisės dalyvauti kuriant naują komunistinę visuomenę. Trėmimu šių žmonių iki pat J. Stalino mirties nebuvo siekiama perauklėti, mat, remiantis sovietinės ideologijos logika, šie parazitinių grupių atstovai buvo genetiškai kitokie, tad jų perauklėti tiesiog neįmanoma. Vadinasi, trėmimu siekta šių žmonių grupių atsikratyti, išstumti jas iš socio.

2. Sovietinės teisės šaltiniuose (Baudžiamajame kodekse) tremtis kaip bausmė už nusikaltimą egzistavo. Bet tokiomis

Baudžiamojo kodekso normomis nebuvo naudojama vykdant Lietuvos gyventojų trėmimus. Ko gero, organizuoti atskirą kiekvieno tremtinio teismo procesą atrodė neekonomiška, juolab kad institucijų, vykdančių supaprastintą baudžiamąjį persekiojimą (tokių kaip NKVD *troikos*), vaidmuo po ketvirtąjo dešimtmečio viduryje SSRS įvykdytos teisės reformos menko.

3. Nors teoriškai ir įstatymiškai Lietuvos tremtiniai buvo ne baudžiamosios, bet administracinės teisės subjektas, už trėmimus ir tremtinių administravimą tremties vietose buvo atsakinga tradiciškai baudžiamąjį persekiojimą vykdanči institucija – NKVD. Be to, kasdienė tremtinių padėtis menkai skyrėsi nuo Gulago kalinių: jų laisvė judėti buvo smarkiai suvaržyta, darbas – priverstinis, o gyvenimo sąlygos ir maistas dažnai vos leido išgyventi. Tai lėmė didelį tremtinių sergamumą ir mirtingumą. Be to, pabėgę iš tremties vietos, jie jau ir teisiškai būdavo traukiami baudžiamajon atsakomybėn.

Nuorodos

¹ A. Yurchak, *Everything Was Forever, until it Was no More: The Last Soviet Generation*, Princeton, New Jersey, 2006, p. 2–4.

² *Leiskit į tėvynę*, Kaunas, 1989; *Amžino įšalo žemėje*, Vilnius, 1989.

³ Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1991 m. rugpjūčio 12 d. nutarimas Nr. 327 „Dėl materialinės žalos atlyginimo asmenims, Antrojo pasaulinio karo ir okupacijų metais išvežtiems priverstiniais darbams, buvusiems getuose, įkalinimo įstaigose ir kitose laisvės atėmimo vietose“, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.FA40F9474ABE/LMbQywiSyB> [žiūrėta 2018 01 15]; Lietuvos Respublikos asmenų, nukentėjusių nuo 1939–1990 metų okupacijų, teisinio statuso įstatymas, <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.FA7CC8021E9D> [žiūrėta 2018 01 15].

⁴ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 m.*, Vilnius, 1996; To paties, *Teroras ir nusikaltimai žmoniškumui: pirmoji sovietinė*

4. Socialinė tremtinių padėtis taip pat nesiskyrė nuo deviantų ar nusikaltėlių. Jie buvo diskriminuojami, kitų visuomenės narių apšaukiami nusikaltėliais ar priešais. Net grįžę į Lietuvą, buvę tremtiniai ir toliau buvo laikomi deviantais, diskriminuojami, atstumiami ar išstumiami iš visuomenės neleidžiant jiems įregistruoti gyvenamosios vietos, nepriimant jų į darbą, užkertant kelią jiems siekti mokslo ar karjeros.

5. Tai, kad tremtiniai buvo perkelti į kitą teritoriją, o ne sunaikinami industriškai, ko gero, lėmė ekonominiai motyvai: sovietų režimui tremtiniai buvo tegul ir nedaug naudos duodanti, bet tik minimalių išteklių reikalaujanti darbo jėga. Ko gero, neatsitiktinai šie žmonės buvo gabenami iš Lietuvos gyvuliniais vagonais – taip jų statusas buvo sulyginamas su kitų išteklių, gal net ir su gamybos priemonių. Toks sovietinio režimo elgesys buvo aiški siekio šiuos individus nužmoginti išraiška.

nė okupacija 1940–1941 m., Vilnius, 2006; To paties, *KGB Lietuvoje. Slaptosios veiklos bruožai*, Vilnius, 2008; To paties, *Teroras 1940–1958 m.*, Vilnius, 2012.

⁵ E. Grunskis, „Lietuvos gyventojų trėmimai“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995.

⁶ Daugiatomis tęstinis leidinys „Lietuvos gyventojų genocidas“. Daugiau informacijos žr. <http://genocid.lt/centras/lt/1198/a/> [žiūrėta 2018 01 17].

⁷ D. Gailienė, *Ką jie mums padarė. Lietuvos gyvenimas traumų psichologijos žvilgsniu*, Vilnius, 2008; „Traumas Influenced by the Soviet and the Nazi Regimes in Lithuania: Research into the Psychological Aftermath“, in *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, eds. K. Korzeniewska, A. Mielczarek, M. Stefanowicz, M. Kareniauskaite, Vilnius, 2015, p. 23–58.

⁸ G. Gudaitė, „Reflections of the Soviet Legacy in the Life of an Individual and the Psychotherapeutic Process“, in *Lithuanians and Poles against Communism after 1956. Parallel Ways to Freedom?*, p. 59–79.

⁹ B. Burauskaitė, „Lietuvos vaikai – 1948-ųjų tremtiniai“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24), p. 64–70.

¹⁰ D. Gailienė, op. cit., p. 32–33, 47–52.

¹¹ H. Strods, „Nepriklausomybės idėja, trėmimai ir Baltijos šalių kolonizavimas (1940–1990 m.)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2008, Nr. 2 (24), p. 87–93.

¹² D. Balkytė, „1951 m. Lietuvos gyventojų trėmimo operacija „Ruduo“: deportacijos iš Eišiškių rajono“, *Genocidas ir rezistencija*, 2015, Nr. 2 (38), p. 56–67.

¹³ H. Arendt, *Eichmanas Jeruzalėje. Ataskaita apie blogio banalumą*, Vilnius, 2015.

¹⁴ P.vz., *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, Vilnius, 1995.

¹⁵ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, Vilnius, 2001, p. 320–336.

¹⁶ G. Hosking, *Rulers and Victims: the Russians in the Soviet Union*, Cambridge, London, 2006, p. 11.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Žr., pvz., F. Dostojevskis, *Broliai Karamazovai: keturių dalių romanas su epilogu*, Vilnius, 2008.

¹⁹ Šių svarstymų pradžia – žymaus italų kriminologo ir filosofo Cesare' Beccarios (1738–1794) darbuose. Jis laikomas Vakarų moderniosios kriminologijos ir teisės tėvu. Daugiau žr.: C. Beccaria, „On Crimes and Punishments“, in *Criminology Theory. Selected Classic Readings*, Cincinnati, OH, 1998, p. 12–13.

²⁰ H. Arendt, *Totalitarizmo ištakos*, p. 408–413.

²¹ Ibid., p. 408–419.

²² V. Leninas, „Kaip organizuoti lenktyniavimą?“, *Pilnas raštų rinkinys*, t. 35, Vilnius, 1986, p. 198.

²³ „Ir gen. Plechavičius pabėgo“, *Liaudies balsas*, 1940, birželio 24, Nr. 4, p. 3.

²⁴ R. Katiliūtė, *Gimnazistė*, Vilnius, 2016, p. 123.

²⁵ Daugiau žr.: S. Henry, *Social Deviance*, Cambridge, 2009, p. 1, 2.

²⁶ R. Katiliūtės ir I. Katiliūtės malonės prašymas, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. V-5, ap. 1, b. 24714, l. 27.

²⁷ L. Viola, „The Second Coming: Class Enemies in the Soviet Countryside, 1927–1935“, in *Stalinist Terror. New Perspectives*, eds. J. A. Getty, R. T. Manning, Cambridge, 1993, p. 70.

²⁸ B. G. Rosenthal, *New Myth, New World: From Nietzsche to Stalinism*, Pennsylvania, 2002, p. 175.

²⁹ *The Criminal Code of RSFSR, 1934*, <http://www.cyberussr.com/rus/uk-toc-e.html>.

³⁰ *Lietuva 1940–1990. Okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2007, p. 96.

³¹ I. Perlovas, *Liaudies teismo darbo organizavimas*, Kaunas, 1949, p. 3.

³² *Traumas Inflicted by the Soviet and Nazi Regimes in Lithuania: Research into the Psychological Aftermath*, Vilnius, 2005, p. 24.

³³ H. Strods, op. cit., p. 88.

³⁴ T. Balkelis, V. Davoliūtė, *Populations Displacement in 20th Century Lithuania: Experiences, Identities, Legacies*, Amsterdam, 2015.

³⁵ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, Kaunas, 1941, p. 18.

³⁶ M. Maksimaitis, S. Vansevičius, *Lietuvos valstybės ir teisės istorija*, Vilnius, 1997, p. 22–228, 275; G. Šapoka, „Sovietinės Lietuvos baudžiamosios teisės vertinimas lietuvių teisininkų išėvių darbuose“, *Jurisprudencija*, 2011, Nr. 18 (2), p. 459.

³⁷ V. Žiemelis, „Lietuvos prokuratūros pertvarkymo į sovietinę prokuratūrą raida 1940–1941 metais“, *Jurisprudencija*, 2007, Nr. 12, t. 102, p. 17–19; M. Maksimaitis, S. Vansevičius, op. cit., p. 224.

³⁸ *RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d.*, p. 71.

³⁹ Ibid., p. 36.

⁴⁰ Ibid., p. 15–16.

⁴¹ Nutarimas Nr. 417-160vs „Dėl iškeldinimo iš Lietuvos SSR teritorijos specialiajai trėmčiai 12 tūkst. nelegaliai gyvenančių, nukautų per ginkluotus susirėmimus ir nuteistų banditų bei nacionalistų šeimų, taip pat banditų talkininkų buožių su šeimomis“, *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 306.

⁴² MGB raportas A. Sniečkui, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 237, l. 82.

⁴³ G. P. van den Berg, „The Soviet Union and the Death Penalty“, *Soviet Studies*, Vol. 35, No 2, Apr. 1983, p. 154.

⁴⁴ T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010, p. 25–26.

⁴⁵ Ibid., p. 25–26, 78–87.

⁴⁶ P. H. Solomon, *Soviet Criminal Justice under Stalin*, Cambridge, 1996, p. 19–20.

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Žr., pvz., LSSR valstybės saugumo liaudies komisaro P. Gladkovo 1941 m. gegužės 12 d. telegrama SSRS valstybės saugumo liaudies komisarui V. Merkulovui apie numatytą suimti ir ištremti iš Lietuvos SSR asmenų kategorijas ir preliminarų tokių asmenų skaičių, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 5, l. 263, 268, 269.

⁴⁹ S. Courtois, N. Werth, J.-L. Panné et al., *Juodoji komunizmo knyga. Nusikaltimai, teroras, represijos*, Vilnius, 2000, p. 1045; A. Vyšinskio kalba L. Kamenovo ir G. Zinovjevo teismo procese, <http://art-bin.com/art/omosc22m.html#not2> [žiūrėta 2018 01 18].

⁵⁰ H. J. Berman, *Justice in the USSR. An Interpretation of Soviet Law*, Cambridge, London, 1987, p. 56–57.

⁵¹ Ibid.

⁵² J. Cadiot, T. Penter, „Law and Justice in Wartime and Postwar Stalinism“, *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, No 2, 2013, p. 161.

⁵³ RTFSR baudžiamasis kodeksas su pakeitimais iki 1940 m. lapkričio 15 d., p. 14.

⁵⁴ V. Dėdinas, „Išvežimas“, in *Ešelonų broliai*, Vilnius, 1991. Prieiga per internetą: <http://www.partizanai.org/failai/pdf/esalonu-broliai.pdf> [žiūrėta 2017 12 12].

⁵⁵ Organizacinio instruktorių skyriaus vyr. instruktoriaus P. Silicko pranešimas Lietuvos SSR Ministrų Tarybos pirmininkui M. Gedvilui apie paimtų iš banditų ūkių gyvulių paskirstymą Varėnos apskrityje, LYA, f. 1771, ap. 11, b. 257, l. 1.

⁵⁶ RTFSR baudžiamojo proceso kodeksas, Vilnius, 1954, p. 55.

⁵⁷ *Lietuvos gyventojų trėmimai 1940–1941, 1944–1953 metais sovietinės okupacinės valdžios dokumentuose*, p. 162–163.

⁵⁸ Ibid., p. 306.

⁵⁹ Ibid., p. 305.

⁶⁰ LYA, f. V-5, ap. 1, b. 41525, l. 2 a. p., 3, 14 a. p.

⁶¹ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, *Jaunystė prie Laptevų jūros*, Vilnius, 1990, p. 24, 30.

⁶² V. Dėdinas, op. cit.

⁶³ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, op. cit., p. 167–168.

⁶⁴ LSSR KGB raportas LKP CK apie padėtį Lietuvos SSR mokslų akademijoje, LYA, f. K-35, ap. 2, b. 886, l. 24.

⁶⁵ *Traumas Inflicted by the Soviet and Nazi Regimes in Lithuania*, p. 29.

⁶⁶ J. Bičiūnaitė-Masiulienė, op. cit., p. 168.

Gauta 2018 01 30

Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Monika Kareniauskaitė

THE CONCEPTS OF A DEPORTEE AND DEPORTATION IN LITHUANIA DURING THE PERIOD OF SOVIET OCCUPATION: LEGAL, IDEOLOGICAL, ADMINISTRATIVE AND SOCIAL ASPECTS

Summary

The subject of the article is the phenomenon of population transfer organized by the Soviets – deportations. The aim is to analyse and deconstruct the concepts of a deportee, deportation and exile using insights and methods of different scientific disciplines (sociology, history, law). The phenomenon of Soviet deportations is viewed from the perspective of a variety of sources and through examination of different source groups: Soviet sources of criminal law, administrative documents of the Lithuanian Communist

Party, criminal court files and files of deportees, diaries and memoirs of the deportees themselves. The main question raised by the article is whether the legal status and actual situation of a deportee differed from that of a political prisoner. Could there a strict distinction be drawn between these two groups of repressed people in the Soviet system? In what circumstances the legal and factual situation of a “deportee” and “political offender” was similar?